

بررسی اراده الهی در آیه ۳۳ سوره احزاب به عنوان فضیلتی برای اهل بیت علیهم السلام

داود صائمی^۱ و زهیرا منشاخی^۲

چکیده

یکی از مباحث بسیار مهم در قرآن کریم، موضوع اراده الهی در آیه ۳۳ سوره احزاب است. این آیه که به موضوع مصادیق اهل بیت و نوع اراده الهی پرداخته، همواره محل بحث و بررسی قرار گرفته است. فریقین درباره نوع اراده الهی در این آیه دو دیدگاه عمده دارند. شیعه معتقد است که اراده الهی در این آیه تکوینی است؛ به این معنا که خداوند خواسته است گروهی خاص به عنوان اهل بیت از رجس و پلیدی دور باشند و بین آنان و گناه فاصله ایجاد کرده است. این اراده تکوینی، لطف و عنایتی است که خداوند به این گروه اختصاص داده و هرگز مستلزم جبر نیست. در مقابل، اهل سنت با توجه به قرینه سیاق و کلمات اهل عرف و لغت، مقصود از اهل بیت علیهم السلام را زنان پیامبر/ می دانند. عده‌ای نیز به دلیل تفاوت ضمیر در این بخش، خمسه طیبه را نیز جزء اهل بیت می‌دانند. لذا، اراده الهی را در این آیه تشریحی می‌بینند؛ به این معنا که طهارت از پلیدی نتیجه عمل به فرامین خداوند و انجام حلال و حرام الهی است. در این مقاله، به نقدهایی که بر این نظر وارد شده، پرداخته‌ایم. **واژگان کلیدی:** آیه ۳۳ احزاب، اراده تکوینی، اراده تشریحی، اهل بیت، فضیلت.

۹
قرآن پژوهی

سال دوم / شماره ۸ / تابستان ۱۴۰۲

۱. استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، شاهرود، ایران؛

(da.saemi@quran.ac.ir).

۲. طلبه سطح چهارحوزه قاسم ابن الحسن علیه السلام، گرایش تفسیر تطبیقی، تهران، ایران؛ «نویسنده مسئول»؛

(zoheira@yahoo.com).

مقدمه

خداوند در قرآن کریم به صراحت نام اهل بیت علیهم السلام را ذکر نکرده، اما در آیات متعدد به صفات و خصوصیات ائمه بعد از پیامبر صلی الله علیه و آله اشاره کرده است. یکی از صفاتی که برای ائمه و اولیاء الهی بعد از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در آیات قرآن مطرح شده، عصمت اهل بیت از گناه و معصیت است. خداوند در آیه ۳۳ سوره احزاب می فرماید: «إِنَّمَا يَرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيَطَهِّرَكُمُ تَطْهِيراً»؛ یعنی خدا اراده کرده است اهل بیت را از پلیدی و رجس دور کند. اما اینکه این اراده چه نوع اراده‌ای است، مطلب مهم و دقیقی می باشد.

شیعه از این آیه برای اثبات امامت و عصمت اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله استفاده می کند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۶، ص ۳۱۳). اهل سنت نیز این آیه را در شأن همسران و خانواده پیامبر صلی الله علیه و آله می دانند و معتقدند اراده در این آیه، اراده تشریحی است (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۴، ص ۱۸۲).

در این تحقیق، عبارت «یرید الله» اهمیت دارد. اینکه خدا اراده کرده است رجس و پلیدی را از اهل بیت دور کند، به چه معناست و از کدام نوع اراده الهی است؟ طبق آیات قرآن، خداوند دو نوع اراده دارد:

اراده تشریحی: مانند آیه ۲۶ سوره نساء: «یرید الله لیبین لکم و یهدیکم». این اراده به صورت طلب و درخواست می باشد.
 اراده تکوینی: مانند آیه ۸۲ سوره یس: «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ». در این اراده، بحث از فعل خداوند است.

با توجه به این مطلب، اراده در آیه تطهیر از کدام نوع است؟ و آیا می توان آن را فضیلتی برای اهل بیت دانست؟

اهل سنت مانند آلوسی در تفسیر روح المعانی، آیه را در شأن همسران پیامبر صلی الله علیه و آله می دانند و معتقدند اراده الهی در آن، اراده تشریحی است، زیرا رجس در آیه شامل مواردی مانند گناه، فسق، شرک و شک می باشد (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱۱، ص ۱۹۳).

مفسرین شیعه مانند علامه طباطبایی و آیت الله جوادی آملی، اراده در این آیه را تکوینی می دانند، زیرا اگر تشریحی بود، نباید به افراد خاصی اختصاص می یافت. اما با توجه به سیاق آیه، اختصاص به افراد خاص دارد و بنابراین باید اراده در آیه تکوینی باشد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۶، ص ۳۱۱).

علاوه بر کتب تفسیری که به بررسی و تفسیر آیه تطهیر پرداخته اند، مقالات و پایان نامه های متعددی نیز در مورد موضوعات مختلف این آیه، مانند مصادیق اهل بیت و دلالت آیه بر عصمت،

به رشته تحریر درآمده است. از جمله می‌توان به مقاله «آیه تطهیر در تفاسیر مهم اهل سنت» اثر عبدالله جوان ملکوتی و مقاله «مصادق‌شناسی اهل بیت با نگاهی تفسیری، روایی و تاریخی» نوشته جمال اشرفی اشاره کرد. اشرفی در این مقاله با بررسی آیات ۳۲ و ۳۳ سوره احزاب و روایات مربوطه، به تبیین مصادیق اهل بیت می‌پردازد و با استناد به احادیث اهل سنت و تحلیل‌های تاریخی، دلایل اختلاف در مورد متن آیه تطهیر را بررسی می‌کند.

مقاله دیگری با عنوان «واکاوی واژه اهل بیت در اندیشه فریقین با تاکید بر منابع اهل سنت» اثر عبدالرحمن باقرزاده، و همچنین مقاله «بازپژوهی مفهوم اراده و اهل بیت در آیه تطهیر» اثر رضا عطائی و عبدالحسین کافی، به بررسی مصادیق اهل بیت در آیه پرداخته‌اند. غلامحسین زینلی نیز در مقاله «مفهوم‌شناسی و مصادیق‌یابی اهل بیت (علیهم‌السلام)»، شناخت مصادیق اهل بیت (علیهم‌السلام) در آیه تطهیر را مورد بحث قرار داده است.

مقاله‌ای با عنوان «نویافته‌ای در تحلیل اراده الهی در آیه تطهیر با بهره‌گیری از سیاق آیات و روایات در تطبیق منابع فریقین» نوشته محمد فاکر میبیدی، عبدالحسین کافی و رضا عطائی به بررسی مفهوم اراده الهی پرداخته است. در این مقاله، مفهوم اراده و نوع آن (تشریحی یا تکوینی) مورد بررسی قرار گرفته و در نهایت، نوع اراده به عنوان فضیلتی برای اهل بیت در نظر گرفته شده است. آقای نجارزادگان کتابی مستقل با عنوان «پرسمان عصمت» نوشته‌اند که در آن به بررسی کامل و دقیق آیه پرداخته‌اند. در این کتاب، تک تک واژگان مورد بررسی قرار گرفته و بخشی از کتاب به نوع اراده در آیه اختصاص یافته است.

همچنین دو پایان‌نامه در این خصوص نوشته شده است: یکی با عنوان «تفسیر تطبیقی آیه تطهیر از دیدگاه فریقین با تاکید بر پاسخگویی به شبهات جدید» نوشته ایلقار اسماعیل‌زاده، که در دو فصل به بحث و بررسی آیه از دیدگاه روایات و مفسرین و همچنین نقد شبهات پرداخته است. دومین پایان‌نامه با عنوان «تحلیل و بررسی دیدگاه‌ها و مواضع در باب آیه تطهیر» نوشته اسمر جعفری، که بخشی از آن به بررسی اقوال در خصوص مصادیق اهل بیت و بخشی دیگر به سیر تاریخی استدلال ائمه به آیه تطهیر در خصوص عصمت اهل بیت (علیهم‌السلام) اختصاص دارد.

مقاله حاضر به دنبال بیان نوع اراده در آیه تطهیر است، اینکه اراده در آیه تکوینی است یا تشریحی و اینکه آیا این نوع اراده می‌تواند فضیلتی برای اهل بیت باشد یا خیر. این چیزی است که هیچ‌کدام از مقالات و کتب به طور کامل و دقیق به آن اشاره نکرده‌اند.

اما آنچه این مقاله به دنبال آن است، بحث نوع اراده الهی در این آیه می‌باشد. با توجه به اینکه نوع اراده در آیه تکوینی یا تشریحی باشد، این اراده الهی فضیلتی خاص برای اهل بیت به شمار می‌آید. برای بررسی دقیق این موضوع، ابتدا به بررسی معنای لغوی اراده پرداخته و سپس به بحث اراده و انواع آن در قرآن می‌پردازیم. در نهایت، بحث می‌کنیم که اراده در این آیه تکوینی است یا تشریحی؟ اگر اراده تکوینی باشد، آیا این تطهیر و پاکی که به اراده تکوینی اتفاق افتاده است، می‌تواند فضیلتی برای اهل بیت به شمار آید؟

الف. معنای اراده

آراد، یُرید، إرادة از ریشه «ر-و-د»، به معنای مشیت است (فیروزآبادی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۴۱۰). «أرادة الشیء» به معنای خواستن و طلب کردن چیزی است (مرتضی زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۴، ص ۴۶۶). این طلب می‌تواند همراه با محبت باشد یا بدون محبت (ابن سیده، ۱۴۲۱، ج ۹، ص ۴۲۱). همچنین در معنای اراده گفته شده «أراد الشیء» به معنای «أحبه و عُنَى به» است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۳، ص ۱۹۱) که در اینجا اراده به معنای محبت می‌باشد. راغب اصفهانی در مفردات در معنای اراده می‌گوید: «إرادة» از «راد، یروِد» است، یعنی وقتی که کسی در طلب چیزی سعی و کوشش کند. «اراده» در اصل قدرت و نیرویی است که از شهوت و نیاز و آرزو ترکیب شده است. اراده اسمی است برای تمایل نفس به چیزی که حکم و فرمان انجام دادن یا ندادن آن چیز باشد و اینکه سزاوار است انجام شود یا نشود. سپس اینگونه اراده و خواست نفسانی درباره اصل چیزی، گاهی میل و کشمکش در مبدأ و آغاز آن چیز است و گاهی در نتیجه حکم و دستور آن چیز که جایز و شایسته است و انجام گیرد یا نگیرد (اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۳۷۱).

بنابراین، از نظر لغوی می‌توان گفت که اراده به معنای خواستن و طلب کردن است. زیرا وقتی این کلمه بدون هیچ قرینه‌ای به کار برده می‌شود، این معنا به ذهن تبادر می‌کند و در قرآن کریم ظهور در این معنا دارد. معانی دیگر از قبیل قصد و محبت معانی مجازی هستند؛ زیرا برای فهم این معانی از اراده نیازمند قرینه هستیم.

برای شناخت مفهوم اراده در اصطلاح قرآنی باید این کلمه را در قرآن بررسی کرد و کاربردهای آن را در آیات مختلف مورد بررسی قرار داد تا بتوان معنای اصطلاحی آن را فهمید. لفظ اراده در قرآن به معنای لغوی خواستن به کار رفته است، اما این خواستن گاهی در مورد انسان به کار می‌رود، مانند آیه ۵ سوره قیامه: «بَلْ یُرِیدُ الْإِنْسَانُ لِیَفْجُرَ أَمَامَهُ» و گاهی در مورد خدای متعال به کار می‌رود، مانند آیه ۱۸۵ سوره بقره: «یُرِیدُ اللَّهُ بِكُمُ الْیُسْرَ وَلَا یُرِیدُ بِكُمُ الْعُسْرَ». اگر فاعل این خواستن خداوند باشد،

به دلیل اینکه او قدرت مطلق است، تخلف مراد از اراده محال است. البته این در صورتی است که اراده برای فعل خداوند باشد. گاهی اراده برای خداوند به معنای طلب کار از انسان است، که در این صورت وقتی انسان عصیان کند و آن را انجام ندهد، این اراده به جهت تخلف انسان محقق نمی‌شود. اگر فاعل اراده انسان باشد، محقق شدن آن بستگی به خود انسان دارد، زیرا ممکن است انسان چیزی را اراده کند اما به علت ضعف قدرت، نبود شرایط و یا بودن موانع نتواند آن را انجام دهد. به هر حال، اراده در قرآن هم برای انسان به کار رفته است و هم برای خداوند.

اراده در قرآن

اراده و مشتقات آن در قرآن کریم ۱۴۸ بار در ۴۷ سوره و ۱۲۰ آیه به کار رفته است. این واژه ۵۱ بار در مورد خداوند، ۴۵ بار در مورد انبیاء و انسان‌های صالح، و ۵۱ بار در مورد اراده‌های شر که دو مورد آن درباره شیطان و ۴۹ مورد درباره انسان‌های ناصالح به کار رفته است (عبدالباقی، ۱۳۷۴، ۴۱۴).

اراده انسان

در آیات متعدد از قرآن کریم، بحث از اراده انسان با الفاظ مختلف مانند اراده، ما شاء، و من شاء مطرح شده است (انفال: ۶۷، احزاب: ۲۸ و ۲۹، مدثر: ۵۵). پس انسان نیز طبق آیات قرآن کریم دارای اراده است، اما این اراده مستقل از اراده الهی نیست، بلکه در طول اراده الهی قرار دارد. آیت‌الله سبحانی بیان می‌کند که کارهایی که با اراده انسان صورت می‌گیرد، با مبادی و آثارش متعلق قدرت الهی است؛ علت قریب و مباشر این کار، اراده انسان است (سبحانی، ۱۳۹۸، ۲۱۵/۱؛ کرجی، ۱۳۸۹، ۵۸).

اراده الهی

در قرآن کریم، در آیات متعدد به اراده الهی اشاره شده است (نساء، ۲۸؛ نحل، ۴۰؛ حج، ۱۴؛ یس، ۸۲). اراده الهی در قرآن گاهی تکوینی و گاهی تشریعی است.

۱. اراده تکوینی

اراده تکوینی الهی در جایی محقق می‌شود که خواست خداوند مستقیماً بر تحقق و ایجاد یک امر یا چیزی تعلق بگیرد. اگر اراده و مشیت حق بر فعل خود (مانند آفرینش آسمان‌ها و زمین) تعلق بگیرد، آن را اراده تکوینی می‌نامند (سبحانی، ۱۳۹۰، ج ۴، ص ۳۶۰). آیه ۴۰ سوره نحل به صورت صریح به اراده تکوینی خدا اشاره دارد که اگر بخواهد چیزی انجام شود، انجام می‌شود: «إِذَا أَرَدْنَا أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ». در این آیه اراده خدا با فعل خدا یکی است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۲،

ص ۲۴۸). در آیه ۸۲ سوره یس و ۱۱۷ سوره بقره، عبارت «كُنْ فَيَكُونُ» به همین نوع از اراده الهی اشاره شده است. در مورد خداوند متعال باید گفت که اراده او فقط به معنای ایجاد است، پس اراده خداوند همان فعل او است و نه غیر آن (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۴، ص ۱۷۰). بنابراین، اگر خداوند اراده چیزی را بکند، قطعاً و به صورت حتم محقق خواهد شد. اراده تکوینی خدا غیر قابل تخلف است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۲، ص ۲۳۹). این همان اراده تکوینی الهی است، اراده خدای متعال نسبت به اشیا و افعالی که خود خدا ایجادکننده و مکون آن است (بابایی، ۱۳۸۸، ص ۳۱).

در بحث اراده تکوینی الهی، مطلبی مطرح است مبنی بر اینکه اراده تکوینی خداوند گاهی مطلق و گاهی مشروط است. اراده تکوینی مطلق همان اراده «کن فیکون» است که خداوند در آیه ۸۲ سوره یس، آیه ۶۸ سوره غافر و آیات دیگر به آن اشاره کرده است. اما گاهی اراده تکوینی خداوند مشروط به عملی از سوی مردم است، مانند تغییر شرایط زندگی مردم. خداوند در آیه ۱۱ سوره رعد می فرماید: «خداوند سرنوشت هیچ قوم (وملتی) را تغییر نمی دهد مگر آنکه آنان آنچه را در خودشان است تغییر دهند! و هنگامی که خدا اراده سویی به قومی (به خاطر اعمالشان) کند، هیچ چیز مانع آن نخواهد شد». این آیه بیان می کند که اراده تکوینی خداوند بر تغییر حال این گروه مشروط به اعمالی است که این گروه مرتکب می شوند، و وقتی آن ها شرط را محقق کردند، اراده تکوینی خداوند محقق می شود. اراده تکوینی خداوند در نصرت و امداد مؤمنان و نزول عذاب بر مشرکان طبق آیه ۷ سوره محمد، مشروط به حرکت و تلاش مؤمنان است.

با توجه به مطالب بیان شده، اراده تکوینی الهی گاهی مشروط و گاهی مطلق است، اما در هر صورت محقق الوقوع است.

۲. اراده تشریعی

در مقابل اراده تکوینی، خداوند اراده تشریعی نیز دارد. اراده تشریعی مربوط به تکلیف و مکلفین است و دایره مدار باید و نبایدها می باشد. هرگاه اراده الهی به انجام کاری توسط فاعل مختار دیگری تعلق گیرد، آن را اراده تشریعی می نامند. اراده تشریعی با امر، دستور، یا درخواست همراه است (سبحانی، ۱۳۹۸، ج ۱، ص ۲۱۹). اراده تشریعی به معنای دستور دادن و قانون گذاری است و از آن به امر و نهی و نیز فراخوانی به انجام دادن کار نیک و روی گرداندن از کار بد تعبیر می شود (مغنیه، ۱۴۲۴، ج ۱، ص ۷۳).

بین اراده تکوینی خداوند و اراده تشریعی او تفاوت وجود دارد. هیچ امری در عالم اتفاق نمی افتد مگر به اراده تکوینی الهی. اراده تشریعی الهی با ارسال رسل، انزال کتب، و اقامه حجت بر تمام جن

و انس، به منظور باقی نماندن هیچ عذری برای کسی، اعمال می‌شود (طیب، ۱۳۶۹، ج ۷، ص ۴۵). این بدین معناست که اراده تشریحی قطعی و حتمی نیست بلکه تابع اراده کسی است که انجام فعل از او خواسته شده است.

اراده تشریحی خداوند نسبت به همه مکلفین اعمال می‌شود زیرا در این نوع از اراده، خداوند دستور و فرمان می‌دهد و مکلفین باید طبق آن عمل کنند. بنابراین، اراده تشریحی تخلف‌پذیر است؛ خدا خواسته انسان مشروب نخورد ولی ممکن است انسان بخورد، خدا خواسته انسان نماز بخواند ولی ممکن است انسان نخواند (قرشی بنائی، ۱۳۷۵، ج ۱۰، ص ۱۹). به همین دلیل، در بحث اراده تشریحی الهی باید گفت این نوع از اراده با طلب از انسان‌ها در زمینه جعل و قانونگذاری مطرح می‌شود.

ب. اراده الهی در آیه ۳۳ احزاب

خداوند در آیه ۳۳ سوره احزاب می‌فرماید: «إِنَّمَا يَرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَ يَطَهِّرَكُمُ تَطْهِيراً». موضوع مورد بحث در این آیه این است که آیا اراده الهی در اینجا تکوینی است یا تشریحی؟

۱. قائلین به تشریحی بودن اراده در آیه ۳۳ احزاب

برخی تفاسیر اراده در این آیه را اراده تشریحی دانسته‌اند. آن‌ها معتقدند که چون آیه شامل امر و نهی به همسران پیامبر ﷺ است، این اراده باید تشریحی باشد (سید قطب، ۱۴۲۵، ج ۵، ص ۲۸۶۲؛ بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۴، ص ۲۳۱).

طبری در جامع البیان توضیح می‌دهد: خداوند اراده کرده از شما اهل بیت محمد ﷺ سوء و فحشاء را ببرد و شما را از دنس که در اهل معاصی است، پاک کند. او بیان می‌کند که رجس در اینجا شیطان و شرک است (طبری، ۱۴۱۲، ج ۲۲، ص ۵).

جصاص در احکام القرآن و در ذیل آیه ۴۲ سوره آل عمران درباره پاکی حضرت مریم عَلَيْهَا السَّلَامُ آورده که خداوند حضرت مریم را از کفر به ایمان پاک کرده و می‌گوید که رجس در این آیه کفر است و خداوند مریم را به طهارت ایمان پاک کرده است. این تشبیه مانند آیه «إِنَّمَا يَرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَ يَطَهِّرَكُمُ تَطْهِيراً» است و مراد از طهارت در اینجا طهارت به جهت ایمان و اطاعت است (جصاص، ۱۴۰۵، ج ۲، ص ۲۹۳).

ثعلبی در تفسیر الکشف و البیان، رجس را به اثم تفسیر کرده که خدا نهی از آن کرده و در ادامه بیان می‌کند که مجاهد رجس را به شک و یطهرکم تطهیرا را به پاکی از شرک تفسیر کرده است (ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۸، ص ۳۵؛ بغوی، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۶۳۷).

فخررازی می‌گوید: «خدا از این تکلیف سودی نمی‌برد بلکه به نفع شما است». (فخررازی، ۱۴۲۰، ج ۲۵، ص ۱۶۸) زمخشری نیز در تفسیر خود رجس را استعاره از گناه و تطهیر را استعاره از تقوی می‌داند (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۵۳۸).

این تفاسیر که عنوان تکلیف، رجس به معنی گناه و تطهیر به معنی تقوی و ایمان آورده‌اند، نشان می‌دهد که این گروه اراده در آیه را تشریحی می‌دانند زیرا شامل اوامر و نواهی الهی است.

برخی علمای اهل سنت نیز بر این باورند که با توجه به سیاق آیه، مقصود از اهل بیت، همسران پیامبر ﷺ هستند. این اراده تشریحی است زیرا همسران پیامبر ﷺ باید مانند پیامبر ﷺ اسوه حسنه باشند و به احکام الهی پایبند باشند (نزال، ۱۴۲۷، ص ۱۸۲).

آلوسی در تفسیر خود آورده که اراده الهی در آیه تعلیل اوامر و نواهی است تا اهل بیت نبوت به پاکی و طهارت آراسته شوند. این نظر با مشهور اهل سنت همخوانی دارد که اراده در اینجا مشروط به اطاعت از اوامر و نواهی الهی است و این بیانگر اراده تشریحی است (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱۱، ص ۱۹۹).

نقد نظر قائلین به تشریحی بودن اراده در آیه ۳۳ احزاب

مهم‌ترین دلیل قائلین به تشریحی بودن اراده الهی، سیاق آیه است که به همسران پیامبر ﷺ اشاره دارد. اما بر اساس روایات معتبر، مخاطب آیه اهل بیت پیامبر ﷺ هستند و نه همسران ایشان (طبری، ۱۴۱۲، ج ۲۲، ص ۵؛ ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۸، ص ۳۶؛ حسکانی، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۴۰).

تشریحی بودن اراده با ظاهر آیه سازگار نیست زیرا ادات حصر و تأکید در آیه مانع از پذیرش این قول است. اراده تشریحی مربوط به تکالیف و احکام الهی است که به همه مسلمانان مربوط می‌شود، اما آیه تطهیر خاص اهل بیت پیامبر ﷺ است.

علامه طباطبایی این استدلال را نقد کرده و می‌گوید: اگر مراد از تطهیر اهل بیت تقوای دینی باشد، آیه مانند آیه «ما یریدُ اللهُ لیجعلَ علیکم من حرجٍ...» است و با اختصاص آیه به اهل بیت منافات دارد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۶، ص ۳۱۰).

وی همچنین می‌افزاید: تشدید تکلیف برای همسران پیامبر ﷺ معنا ندارد زیرا عصمت پیامبر ﷺ موهبتی الهی است که با عمل و تلاش به دست نمی‌آید (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۶، ص ۳۱۱). با توجه به این دلایل، اراده در آیه قطعاً تشریحی نیست.

۲. معتقدان به تکوینی بودن اراده در آیه ۳۳ سوره احزاب

عالمان و مفسران شیعه معتقدند که اراده در این آیه قطعاً اراده تکوینی است. بر اساس سیاق آیه که با کلمه «إنما» شروع می‌شود و دلالت بر حصر دارد، علامه طباطبایی توضیح می‌دهد: «کلمه 'إنما' در آیه انحصار خواست خدا را می‌رساند و می‌فهماند که خدا خواسته است رجس و پلیدی را تنها از اهل بیت دور کند و به آنان عصمت دهد. کلمه «أَهْلَ الْبَيْتِ» برای اختصاص است، تا غیر از اهل خانه داخل در حکم نشوند، چه این کلمه نوعی مدح باشد و چه نداء و به معنای 'ای اهل بیت' بوده باشد، به هر حال دلالت دارد بر اینکه دور کردن رجس و پلیدی از آنان و تطهیرشان مسأله‌ای مختص به آنان و کسانی است که مخاطب کلمه 'عنکم- از شما' هستند. بنابراین، در آیه شریفه دو حصر و انحصار به کار رفته است: یکی انحصار اراده و خواست خدا در بردن و دور کردن پلیدی و تطهیر اهل بیت، و دیگری انحصار این عصمت و دوری از پلیدی در اهل بیت.» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۶، ص ۳۰۹).

شیخ طوسی نیز در تفسیر التبیان بیان کرده است: «اراده خداوند از دو حال خارج نیست؛ یا اراده کرده برای هر یک از اهل بیت انجام اطاعت و اجتناب از معصیت را، یا با این اراده در حق آن‌ها لطفی در نظر گرفته است» (طوسی، بی‌تا، ج ۸، ص ۳۴۰).

مرحوم طبرسی نیز به همین مطلب اشاره کرده و اراده الهی در آیه را اراده تکوینی می‌داند به دلیل حصری که از «إنما» در آیه فهمیده می‌شود. (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۸، ص ۵۵۹).

بنابراین، اراده در این آیه تکوینی است. اگر اراده در این آیه تشریحی بود، با کلمه «إنما» بیان نمی‌شد؛ چرا که «إنما» ادات حصر است و اراده پاکی را به اهل بیت خاص پیامبر اختصاص می‌دهد. وقتی به این آیات رجوع می‌کنیم، می‌بینیم که این نوع از آیات متعلق به همه مسلمانان هستند و اختصاص به اهل بیت ندارند. به عنوان مثال، در آیه ۶ سوره مانده، خداوند در بحث وضو و غسل می‌فرماید: «... وَ لَكِنْ يَرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَ لِيَتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ»، خداوند نمی‌خواهد مشکلی برای شما ایجاد کند، بلکه می‌خواهد شما را پاک سازد و نعمتش را بر شما تمام نماید، شاید شکر او را به جا آورید! در اینجا اراده خداوند بر تطهیر و پاکی همه مردم است و در این مورد فرقی بین اهل بیت و دیگران نیست (فاضل لنکرانی، ۱۴۲۴، ص ۱۰۴-۱۰۱).

علامه طباطبایی در ذیل این آیه بیان می‌کند که اگر اراده تشریحی باشد، این اراده برای همه مردم است و اختصاص آن به اهل بیت بی‌معنا می‌باشد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۶، ص ۳۱۱).
 بنابر مطالب بیان‌شده در کتب تفسیری و سایر کتبی که در مورد این آیه بحث کرده‌اند، اراده خداوند در آیه ۳۳ سوره احزاب اراده تکوینی است و نمی‌تواند اراده تشریحی باشد، زیرا اراده تشریحی برای همه مکلفین است و اختصاص به گروه خاصی ندارد.

ج. اراده الهی بر عصمت؛ فضیلتی برای اهل بیت علیهم‌السلام

کلمه «انما» در آیه، نشانه حصر است که می‌تواند به دو صورت حقیقی و اضافی باشد. حصر حقیقی بدین معناست که هیچ فرد یا چیز دیگری به آن اضافه نمی‌شود؛ بنابراین فقط شامل پنج تن آل عبا خواهد بود که در احادیثی مانند حدیث کساء معرفی شده‌اند. مفسرین بسیاری از شیعه و اهل سنت، همچون طبری، ابن ابی حاتم، سیوطی و دیگران، به این حدیث اشاره کرده‌اند. علامه طباطبایی در المیزان نیز به نام ایشان اشاره کرده است. همچنین روایتی بیان می‌کند که پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم پس از نزول آیه تطهیر هر روز صبح از در خانه حضرت علی و حضرت فاطمه زهرا علیهما‌السلام عبور می‌کرد و ایشان را اهل بیت خطاب می‌نمود (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۶، ص ۳۱۹). بر این اساس، اهل بیت تنها شامل خیمه طیبه می‌شود و برای اثبات اهل بیت بودن سایر ائمه باید به روایات پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم استناد کنیم. اما اگر حصر در آیه را حصر اضافی بگیریم، بدین معناست که در بین این مواردی که در حال حاضر وجود دارند، این چند نفر استثنا هستند. با توجه به احادیث مختلف از پیامبر اسلام، غیر از خیمه طیبه، نه فرزند از نسل حضرت امام حسین نیز جزء اهل بیت معرفی شده‌اند. بنابراین، حصر در آیه اضافی و نسبی است. مثلاً روایتی که مرحوم کلینی در کافی از امام صادق علیه‌السلام نقل کرده است: «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع فِي قَوْلِهِ عَزَّ وَجَلَّ - رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِمَنْ دَخَلَ بَيْتِي مُؤْمِنًا يَعْنِي الْوَلَايَةَ مَنْ دَخَلَ فِي الْوَلَايَةِ دَخَلَ فِي بَيْتِ الْأَنْبِيَاءِ ع وَ قَوْلُهُ إِنَّمَا يَرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَ يَطَهِّرَكُمُ تَطْهِيرًا يَعْنِي الْأَئِمَّةَ ع وَ وَلَايَتُهُمْ مَنْ دَخَلَ فِيهَا دَخَلَ فِي بَيْتِ النَّبِيِّ (ص)» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۴۲۳).

این روایت بیان می‌کند که غیر از آن ۵ نفر، بقیه ائمه نیز در آیه تطهیر داخل هستند. پس حصر در آیه، با توجه به افراد حاضر در آن زمان، نسبی است و از جهت مصداق، بیش از این پنج نفر را نیز شامل می‌شود.

روایت دیگری به نقل از امیرالمومنین علیه‌السلام است که می‌گوید وقتی آیه نازل شد، پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم من، فاطمه، حسن و حسین را در زیر کساء جمع کرد و فرمود: «اللَّهُمَّ هُوَلَاءَ أَحَبَّتِي وَ عَتَرَتِي وَ ثَقَلِي وَ

خَاصَّتِي وَ أَهْلُ بَيْتِي فَأَذْهَبْ عَنْهُمْ الرَّجْسَ وَ طَهِّرْهُمْ تَطْهِيراً». ام سلمه پرسید: «و من؟» حضرت فرمود: «تو به خیر هستی اما آیه در حق من، علی، فاطمه، حسن، حسین و نه نفر از فرزندان حسین نازل شده و در این آیه کسی با ما مشترک نیست» (ابن ابی زینب، ۱۳۷۹، ص ۷۲).

با توجه به قرائنی که در آیه وجود دارد، مانند «إنما» که نشانه حصر است، و روایاتی که از اهل بیت رسیده است، این طهارت و عصمت فقط مخصوص ۱۴ معصوم است. این لطف و موهبتی الهی است که دانشمندان مسلمان، به ویژه شیعه، بر آن تأکید دارند.

د. فضیلت عصمت و طهارت تکوینی برای اهل بیت علیهم السلام

یکی از سوالات ممکن در این زمینه این است که اگر عصمت موهبتی باشد و اراده تکوینی الهی شامل آن شود، آیا این به معنای سلب قدرت گناه از پیامبر و اهل بیت نیست؟ در این صورت، ترک گناه افتخاری نخواهد داشت و مستلزم جبر خواهد بود.

مفسران شیعه از دیرباز به این شبهه پاسخ‌های متقن و مستدلی داده‌اند. یکی از پاسخ‌ها این است که باید در مورد متعلق اراده خداوند در آیه تطهیر دقت کرد. این که آیا اراده خداوند انجام ندادن گناه است یا دور نگه داشتن اهل بیت از گناه؟ اگر خداوند خواسته باشد که اهل بیت مصونیت از گناه داشته باشند و حافظ این مهم اراده الهی باشد، کلام مستشکلین درست خواهد بود. اما با دقت در مفاد آیه متوجه می‌شویم که مراد چیز دیگری است.

کلمه «لیذهب» در آیه مفعول به «یرید» است. در آیات دیگر هم چنین ترکیبی وجود دارد، مانند آیه ۵۵ سوره توبه: «إِنَّمَا يَرِيدُ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ بِهَا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا». بنابراین متعلق اراده در آیه تطهیر اذهاب است، یعنی خداوند اراده کرده دور کردن رجس را از اهل بیت. این به معنای ایجاد فاصله بین اهل بیت و رجس‌ها است، و این عمل خدا یک عنایتی است که به این گروه خاص تعلق گرفته است تا اهل بیت هرگز به پلیدی نزدیک نشوند. اراده الهی در اینجا متوجه انجام ندادن گناه نیست، بلکه متوجه ایجاد فاصله است و همین ایجاد فاصله آن‌ها را منزّه و مبرای می‌کند. بنابراین، مفاد آیه تطهیر فاصله انداختن بین اهل بیت و رجس است و قهراً این ایجاد فاصله عنایت و لطف الهی است. ایجاد بُعد و دوری بین انسان و گناه جبر نیست، بلکه توفیق است و این توفیقی است برای مردمی که خداوند لطف بیشتری به آن‌ها دارد. این عنایت معلول عظمت روح و انشراح صدر و عدم ابتلاء به امراض روحی است و پیدایش این انشراح صدر و عدم ابتلاء به گناه عنایتی است که خداوند آن را برای گروهی خاص اختصاص داده است (فاضل لنکرانی، ۱۴۲۴، ص ۱۱۰-۱۰۱).

یکی دیگر از پاسخ‌ها به این اشکال، توجه به کلمه رجس در آیه شریفه است. الف و لام در این کلمه نشان‌دهنده جنس است، یعنی خداوند می‌خواهد تمام انواع پلیدی‌ها و هیئت‌های خبیثه را از نفس اهل بیت ببرد. این نوع ازاله با عصمت الهی منطبق است که عبارت است از حالتی در نفس که انسان را از هر باطلی، چه عقاید و چه اعمال، حفظ می‌کند. آیه شریفه یکی از ادله عصمت اهل بیت است. اگر مراد از آیه، تقوی یا تشدید در تکالیف بود، اختصاصی به اهل بیت نداشت. خداوند از همه بندگان تقوی می‌خواهد، نه تنها از اهل بیت. بنابراین، آیه باید به عصمت اهل بیت تعبیر شود و اراده در اینجا اراده تکوینی است، چون اراده تشریحی متوجه تکالیف دینی است و با این مقام سازگاری ندارد. خداوند اراده تشریحی را نسبت به تمام مردم دارد. پس معنای آیه این است که خداوند اراده دارد به طور مستمر شما را به موهبت عصمت اختصاص دهد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۶، ص ۳۱۲).

راه دیگر پاسخ به این شبهه توضیح معنای عصمت است. عصمت به معنای محال بودن صدور گناه و خلاف از فرد معصوم است. این محال بودن ناشی از تربیت ویژه، بالا رفتن نیروی اراده، کنترل نفس و تاییدات الهی است. بنابراین، معنای عصمت این نیست که اراده و اختیار فرد محو شود، بلکه به معنای تقویت اراده و تکامل در حدی است که صدور گناه محال باشد. هر کدام از ما انسان‌ها تا حدودی از عصمت برخوردار هستیم و هرچه تربیت و خودسازی بیشتر باشد، دایره عصمت وسیع‌تر خواهد بود. به عنوان مثال، اکثر مادران محال است که برای قتل فرزند خود پیشقدم شوند. این مقدار از عصمت در اکثر مادران وجود دارد که به اراده تکوینی خداوند در قلب مادران قرار داده شده است. این عاطفه تکوینی موجب محو اراده و اختیار از مادر نمی‌شود.

با توجه به این نکات، اراده تکوینی الهی نسبت به بندگان شایسته او که همان اهل بیت عصمت و طهارت هستند، به این تعلق می‌گیرد که آن‌ها را از هرگونه رجس و پلیدی پاک کند. این اراده تکوینی لطف و فضلی است که خداوند به این گروه خاص عنایت کرده است.

نتیجه‌گیری

کسانی که اراده الهی در آیه تطهیر را تشریحی می‌دانند، به سیاق آیه توجه کرده‌اند و چون آیه را در شأن همسران پیامبر می‌دانند، می‌گویند اراده در آیه تشریحی است. اما با وجود نصوص محکم و قطعی مانند روایات، نمی‌توان تنها به سیاق آیه تکیه کرد. همچنین، ادات حصر در آیه نشان می‌دهد که اراده تشریحی نیست، زیرا اراده تشریحی مربوط به تکالیف و اوامر و نواهی الهی است و به گروه خاصی اختصاص ندارد. بنابراین، اراده در آیه تطهیر، اراده تکوینی است و این اراده تکوینی موهبتی

از سوی خداوند است. خداوند از بین تمام مردم این گروه خاص را برای این موهبت و لطف انتخاب کرده که نشان از فضیلتی است که شامل حال آنان شده است. در پاسخ به اشکالی که ممکن است مطرح شود که اراده تکوینی مستلزم جبر است و فضیلتی برای اهل بیت نخواهد بود، باید گفت که متعلق اراده در آیه اذهاب است، یعنی خداوند اراده کرده تا بین اهل بیت و گناهان فاصله بیندازد. این به معنای این است که خداوند به اهل بیت درکی داده تا بتوانند خوب و بد را به نحو احسن تشخیص دهند و خوبی را انتخاب و از بدی دوری کنند. این عنایت و لطفی است که خداوند به اهل بیت اختصاص داده است.

فهرست منابع

❖ قرآن کریم.

۱. ابن ابی زینب، محمد بن ابراهیم، الغيبة للنعمانی، تهران: نشر صدوق، ۱۳۹۷ق.
۲. ابن سیده، علی بن اسماعیل، المحکم و المحيط الأعظم، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۲۱ق.
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ق.
۴. آلوسی، محمود بن عبدالله، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۵ق.
۵. آصفی، محمد مهدی، آية التطهير، قم: دارالقرآن الکریم، ۱۴۱۱ق.
۶. بغوی، حسین بن مسعود، تفسیر البغوی المسمى معالم التنزیل، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.
۷. بیضاوی، عبدالله بن عمر، أنوار التنزیل و أسرار التأویل (تفسیر البیضاوی)، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۱۸ق.
۸. ثعلبی، احمد بن محمد، الكشف و البیان المعروف تفسیر الثعلبی، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۲۲ق.
۹. جصاص، احمد بن علی، احکام القرآن (جصاص)، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۵ق.
۱۰. جمعی از محققین، تحت اشراف آیت الله سبحانی، دانشنامه کلام اسلامی، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۸ش.
۱۱. جوادی آملی، عبدالله، امامت، قم: انتشارات اسراء، ۱۳۹۶ش.
۱۲. حسکانی، عبیدالله بن عبدالله، شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، تهران: وزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامی، مؤسسة الطبع و النشر، ۱۴۱۱ق.
۱۳. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات ألفاظ القرآن، بیروت: دارالقلم، ۱۴۱۲ق.

۱۴. زمخشری، محمود بن عمر، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقویل فی وجوه التأویل، بیروت: دارالکتاب العربی، ۱۴۰۷ق.
۱۵. سبحانی تبریزی، جعفر، اندیشه های جاوید، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام، ۱۳۸۲ش.
۱۶. سبحانی تبریزی، جعفر، منشور جاوید، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۰ش.
۱۷. طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۰ق.
۱۸. طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر الطبری)، بیروت: دارالمعرفة، ۱۴۱۲ق.
۱۹. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار إحياء التراث العربی، بی تا.
۲۰. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: ناصر خسرو، ۱۳۷۲ش.
۲۱. طیب، عبدالحسین، اظیب البیان فی تفسیر القرآن، تهران: اسلام، ۱۳۶۹ش.
۲۲. عبدالباقی، محمد فواد، المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴ش.
۲۳. علی اکبر بابایی، پرسمان عصمت، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۸ش.
۲۴. علی کرجی، پرسمان قرآنی جبر و اختیار، قم: نشر جمال، ۱۳۸۹ش.
۲۵. فاضل لنکرانی، محمد اشراقی، شهاب الدین، آیه التطهیر روية مبتكرة، قم: مرکز فقه الأئمة الأطهار، ۱۴۲۴ق.
۲۶. فخررازی، محمد بن عمر، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.
۲۷. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، القاموس المحيط، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۵ق.
۲۸. قرشی بناپی، علی اکبر، تفسیر أحسن الحدیث، تهران: بنیاد بعثت، ۱۳۷۵ش.
۲۹. قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لأحكام القرآن، تهران: ناصر خسرو، ۱۳۶۴ش.

٣٠. قطب، سيد، في ظلال القرآن، بيروت: دارالشروق، ١٤٢٥ق.
٣١. كليني، محمد بن يعقوب، اصول كافي، تهران: دارالكتب الإسلامية، ١٤٠٧ق.
٣٢. مرتضى زبيدي، محمد بن محمد، تاج العروس من جواهر القاموس، بيروت: دارالفكر، ١٤١٤ق.
٣٣. مغنيه، محمدجواد، التفسير الكاشف، قم: دارالكتاب الإسلامية، ١٤٢٤ق.
٣٤. مكارم شيرازي، ناصر، پیام قرآن، تهران: دارالكتب الإسلامية، ١٣٨٦ش.
٣٥. نزال، عمران سمیح، الوحدة التاريخية للرسور القرآنية، سوريه-دمشق: دارالقراء، ١٤٢٧ق.